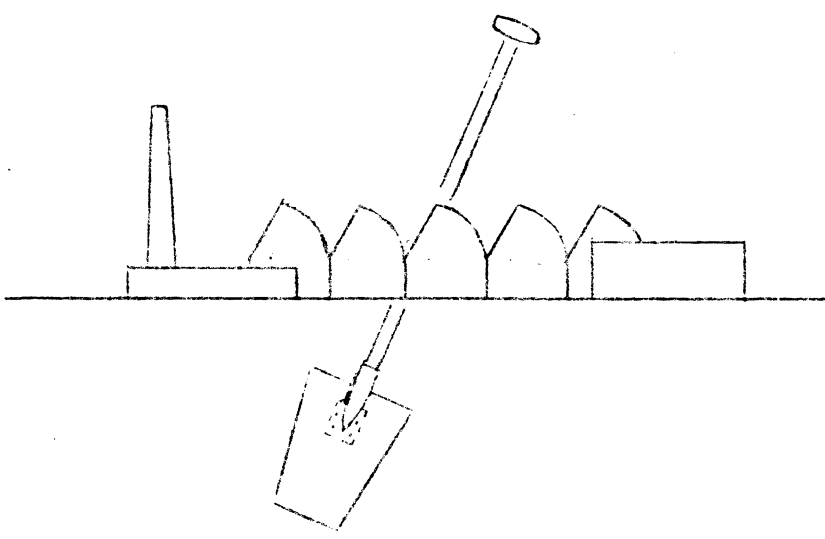


. SOCIOLOGIE .

DEEL I.



ORDE DER VERDRAAGZAMEN

's-GRAVENHAGE

# S O C I O L O G I E

Discussie-avond, 13 januari 1958.

## ASPECTEN DER INDUSTRIELE MAATSCHAPPIJ.

Wij zijn dan vanavond hier tezamen gekomen om te spreken over een bepaald aspect van sociale verhoudingen, en wel speciaal industrialisatie. Nu wil ik U van te voren duidelijk maken, wat ik met mijn redevoering beoog. Het gaat er mij niet om om alleen de zuiver technische, organisatorische aspecten van industrialisatie aan te snijden. Integendeel, ik zoek juist naar de morele, ethische en geestelijke waarden, die in verband staan met dit probleem. Dit houdt dus in, dat ik in mijn inleidend betoog wel in de allereerste plaats de nadruk leg op bepaalde geestelijke aspecten. Laat U daardoor niet afschrikken, wanneer U op een gegeven moment de behoefte hebt om concretere argumenten aan te voeren. Ik sta dan geheel tot Uw beschikking na afloop van mijn inleiding.

### Sociologische ontwikkelingen: industrialisatie.

De ontwikkeling van de wereld in de laatste 80 à 90 jaren is er één geweest van voortdurend sterkere mechanisatie in de meest verschillende bedrijfstakken. Wanneer wij nu - terugziende van het wereldstandpunt - een ogenblik de afgelopen tijd beschouwen, dan valt ons op, dat de gemeenschap juist door de sterke ontwikkeling der techniek kentekende veranderingen heeft ondergaan.

Allereerst heeft het feit, dat de industrieën de arbeiders samenbrachten in grotere groeperingen, de doorslag gegeven bij een socialistische ontwikkeling, die de positie van de arbeiders over praktisch de gehele westerse wereld aanmerkelijk heeft verbeterd.

In de tweede plaats was de tewerkstelling in de industrie een factor, die de beschaving en het leren - vooral in de eerste periode - bij de arbeider sterk bevorderde. Had hij tot die tijd een te laag loon en te weinig mogelijkheden, rond de jaren 1910 tot 1920 was de ontwikkeling zodanig, dat de arbeider beschikte over een redelijke hoeveelheid vrije tijd en deze vrije tijd dus kon gebruiken om datgene in te halen, wat onvoldoende scholing hem onthouden had.

Hiermede treedt een totale verandering op in de sociale opbouw. Tot op dat ogenblik was de arbeider de ondergeschikte per se. Langzaam maar zeker heeft hij zich uit deze volkomen machteloze en onderdanige positie opgewerkt en is gekomen tot een standpunt, waarbij hij eisen kon stellen aan zijn werkgevers. Ja, zonder te overdrijven meen ik te mogen zeggen, dat in de huidige periode in vele gevallen de werknemer machtiger is dan de werkgever.

De omwenteling door een verbetering van levensstandaard heeft ook zeker zijn kentekenen duidelijk op de maatschappij gedrukt. In de eerste plaats zijn alle, maar ook alle eisen, die aan het leven worden gesteld, hoger geworden. In de tweede plaats zijn de opvattingen omtrent hetgeen toelaatbaar is en niet-toelaatbaar ook aanmerkelijk gestegen. In de derde plaats is er een verbruiksmarkt geschapen, zoals er zelden te voren één

was en wel speciaal voor gemechaniseerde producten. Het mechanische heeft vooral voor de arbeidende klasse een buitengewone aantrekking en het zijn deze, die veelal het begin vormen voor sociale omwentelingen, als teweeggebracht door de radio en binnenkort ongetwijfeld ook weer door de televisie.

Er mag echter niet vergeten worden, dat de arbeider in de eerste plaats iemand is, die - wanneer hij geen vaktrots kent (en dit wordt steeds minder) - er op uit is van de maatschappij een zo groot mogelijk genoeg te verkrijgen, een zo groot mogelijk rendement en daarvoor een zo klein mogelijke prestatie te leveren. Dit laatste klinkt misschien velen onrechtvaardig in de oren; toch is het een feitelijke waarheid, die de huidige toestand U waarschijnlijk zal kunnen bevestigen.

#### De vorming van industrieën.

Zolang gewerkt moest worden met de hand, was het weliswaar mogelijk bepaalde handelscentra te stichten, die zich specialiseerden op bepaalde producten (dit was dan in het ijstijdperk ook het geval; daar had men plaatsen, waar vuurstenen bijlen en messen werden vervaardigd, ook voor vele andere stammen, om niet te spreken van pijl- en speerpunten), maar industrie in de zuivere zin van het woord was het niet. Er bleef een individueel werkzaam zijn, een zelfstandig afmaken van het werkstuk. En zo is de situatie niet van een geaardheid, die zuiver industrieel mag heten. Naarmate echter bepaalde machines het mogelijk maken werk door mindergeschoolden te doen verrichten, begint de werkelijke industriële ontwikkeling.

De minder geschoolde, die enkele handgrepen te verrichten heeft, krijgt een geestdodend en vaak zwaar werk. Maar hij krijgt daarvoor een beloning, veel groter dan in zijn normale milieu gegeven kan worden. Dit milieu is over het algemeen agrarisch. Zo ontstaat een aftappen van krachten uit de landbouw, die hoofdzakelijk naar de grote steden, de industriële centra worden getrokken. Het gevolg is, dat de ontwikkeling van het platteland de boer noopt om zijn instrumentarium te moderniseren en met betere, meer moderne methoden te werken; terwijl gelijktijdig de vergrote vraag der steden voor de landbouwer - de agrariër over het algemeen - een toenemen van vraag en dus verhoging van opbrengsten betekent.

Wanneer die situatie zo blijft groeien, krijgen we op de duur stads-agglomeraten, waarin fabrieken en grotere en kleinere werkplaatsen eigenlijk het gehele beeld beheersen. In Uw eigen stad is dit niet zo kentekend als in vele andere steden, maar ik zou U eraan willen herinneren, dat zelfs een stad als Den Haag toch nog meer arbeiders dan ambtenaren telt.

Deze steden brengen een geheel nieuwe verhouding van mens tot mens tot stand. De band, die eerst door de grond werd gelegd - dus het behoren tot een dorpsgemeenschap, het gezamenlijk bewerken van akkergrond - wordt nu omgezet in een zekere vervreemding, waarbij persoonlijke voorkeur soms een zich aansluiten bij anderen mogelijk maakt, maar in vele gevallen een zekere eenzaamheid ontstaat. De afgepaalde werktijden - zelfs wanneer zij betrekkelijk kort zijn - zullen door hun regelmaat belangstelling voor andere arbeid vaak doen verslappen. Zou men daaruit zelve gewin verwerven, b.v. door het aanleggen van groententuinten e.d., dan zou hierdoor ongetwijfeld zeer veel van de overvloedige kracht, die blijft bestaan, kunnen worden opgevangen. Dit is in steden niet zo. Het verbouwen van groenten e.d. voor eigen gebruik is praktisch fictief te noemen. Ook de volkstuintinstellingen, die wij in vele landen zien rond de industriële centra, zijn niet anders dan een enkele druppel op een gloeiende plaat. Dit betekent, dat een te veel aan vrije tijd een zoeken naar afleiding, naar vermaak, stimuleert.

De eerste periode van de industrie met haar lange werktijden bevorderde hoofdzakelijk de drankzucht. De latere perioden brachten het

zoeken naar goedkoop vermaak. De cinematograaf was hier wel één van de eerste factoren, die aan deze eis volledig tegemoet kon komen. Met het uitsterven van het variété zien wij een periode van industriële bloei optreden, maar gelijktijdig een mechanisatie ook van het vermaak.

Moreel gezien kan verder worden gezegd, dat het persoonlijke in de verhouding arbeidgever-werknemer zeker heel sterk geleden heeft. Van werkelijke trouw van de arbeider aan zijn firma is in vele gevallen geen sprake. Het vergroten van de vraag naar luxe - en veelal onnodige luxe-artikelen - leidt tot het opbouwen van een industrie, die gehandhaafd moet worden, wil de welvaart van een volk daaronder niet lijden. Op zijn beurt brengt het uitbreiden der industrie een vraag naar werkers met zich. Dit geeft aanleiding tot sociale maatregelen, die o.a. een stijging van het geboortetal beoogt. Heeft men dit eenmaal gedaan, dan zijn tegenmaatregelen praktisch onmogelijk. Dit is gebleken in de jaren 1928, 1932-33 en dat is wederom gebleken in de huidige periode.

De situatie, die ontstaat, is niet aangenaam, want de industrie wekt bovendien nog een zeker nationaal-chauvinisme in de hand. Dit chauvinisme brengt met zich mede, dat de staat binnen haar eigen grenzen wil trachten praktisch alle benodigde producten te produceren, ook wanneer hiervoor geen redelijke aanvoerwegen en geen directe grondstofbronnen aanwezig zijn. In enkele gevallen is dit niet schadelijk. In vele gevallen leidt het tot absurde situaties zoals b.v. het Nederlands Hoogovenbedrijf te Velzen. Om nu de werking van de industrialisatie en vooral de voortzetting daarvan in de komende tijd nader te bezien, zou ik U willen verzoeken mij te volgen in het nu komende beeld.

Van de arbeidende bevolking worden 8 tot 9 op 10 in de industrie tewerkgesteld. Zij zijn volkomen afhankelijk van de afzetmogelijkheid, die die industrie kan vinden. Willen wij de landbouw, die ik tot nog toe buiten beschouwing heb gelaten, in haar nieuwe vorm zien, dan blijkt ook land-, tuinbouw en veeteelt een industrie te worden. Zij heeft weliswaar een ander karakterbeeld dan vele industrieën; is minder ingewikkeld van structuur, maar desalniettemin een industrie. Het gaat niet meer in de eerste plaats om het bestaan op zichzelf en de vreugde aan arbeid, het gaat om de productie, de afzetmogelijkheden en een zo groot mogelijk gewin. Groepen sluiten zich aaneen om een zo groot mogelijke winst te bedingen. Dit is een normaal gevolg. Ook voor de fabrikanten, de werkgevers is iets dergelijks volkomen verklaarbaar. Men komt tot onderlinge prijsafspraken, die de gebruikelijke winstmarges ver omhoogschroeven.

De toestand van Nederland op het ogenblik: Een steeds verdergaande drang tot industrialisatie, waar voor de werkkraft nu eenmaal een afleiding moet worden gevonden. Deze is in Nederland op geen enkele andere wijze te vinden. Nederland moet dus industrieën bouwen. Deze industrieën moeten een afzet hebben, het handelsapparaat moet in staat zijn om de producten te verhandelen en ook zoveel mogelijk - vooral bij verfijnde producten - te expediëren naar andere landen.

Deze export echter zal weer door het reeds genoemde nationaal-chauvinisme van andere staten worden geremd. Denken wij hier b.v. aan de protectionistische instellingen. Van de V.S. vooral tegenover zekere verfijnde industrie-producten en ook wel enkele landbouw-producten. Van Engeland hoofdzakelijk tegen land- en tuinbouw-producten. Van West-Duitsland tegen land-, tuinbouw- en bepaalde technische producten. De poging om desondanks een industrie op te bouwen betekent dus een zeer zware belasting, een zeer zware kapitaalsinvestering. Gelijktijdig echter wordt het industrieel vermogen van een betrekkelijk klein land zo zeer opgevoerd, dat het volledig afhankelijk is van zijn relaties met het buitenland.

Er is slechts één enkel land, dat zich langere tijd op deze wijze heeft kunnen handhaven. Ik doel hier op Zwitserland. Zwitserland met zijn verfijningsindustrie, zijn fijn-mechanische industrie heeft door het leveren van een hoogwaardig en ook hooggeprijsd kwaliteitsproduct te al-

len tijde in de wereld zich kunnen handhaven door export en wel op een levenspeil, dat zonder die export niet mogelijk was. Ook daar echter ondervindt men op het ogenblik reeds de slagen van elders ontstane industrie.

Dus....Nederland. Een industrie die zich steeds uitbreidt. Deze stelt niet alleen eisen aan het kapitaal, ze stelt ook eisen aan de arbeider. Hoe ingewikkelder de industrie wordt en hoe mechanischer het verwerkingsproces, hoe groter het aantal geschoolde arbeiders, dat men in verhouding nodig heeft.

Men heeft ruimte nodig. En industrieruimte betekent niet alleen een plaats om een fabriek te bouwen. Het betekent een plaats, waar deze industrie gevestigd kan worden zonder overlast te betekenen voor de omwonenden. Waar de eventueel ontstane afvoerstoffen, die b.v. door schoorstenen de lucht in worden geblazen, geen direct schadelijke invloed kunnen hebben op bevolking en plantengroei. Het betekent het garanderen van voldoende en voldoende goedkope aan- en afvoerwegen voor grondstoffen. Het houdt in het verzorgen van een voldoende grondstoffentoevoer op een redelijke basis. Elke industrie, die in Nederland wordt gevestigd, houdt in de noodzaak tot investering; niet slechts in verwerkingsmateriaal (dus machinerieën e.d.), maar ook in voorraadvorming, in grondstoffen voor de productie. De wereldmarkt krijgt een steeds sterkere greep op het kleine Nederland.

De voortdurende bevolkingstoename (als we even verder zien wordt het onder de hand: Op naar de 15 miljoen!) betekent in feite, dat deze geforceerde uitbreiding van gemechaniseerde productie in de Gausze kromme, die wij kunnen trekken t.o.v. de productiviteit en rendabiliteit, een bereiken van de hoogste curve uitdrukt. In ideale vorm kunnen wij een Gausze kromme opbouwen als een S-vormige curve, die gaande van het punt "niet-rendabel" een langzaam klimmende rendabiliteit vertoont bij uitbreiding van het bedrijf, tot een hoogtepunt, waarin deze rendabiliteit verminderd wordt met elke verdere uitbreiding.

Men kan niet ongestraft een industrie onbeperkt vergroten. Een aardig voorbeeld daarvan is in Nederland de industrie van de N.V. Philips, die langzaam maar zeker is overgegaan tot een decentralisatie, waarbij aan de verschillende afdelingen steeds grotere autonomie werd toegekend. Men moest het industriëel geheel in delen uiteen doen vallen en het groeide zo uit van een industrie tot een productie-concern, zelfs binnen de nederlandse grenzen. Dergelijke problemen doen zich meer voor.

Maar de capaciteit om een industrie redelijk te huisvesten in Nederland is beperkt. Wanneer wij over deze norm heenkomen - en die norm is, ondanks wat andere economen zeggen, op het ogenblik bijna bereikt - krijgen wij een toestand, waarbij de productie minder rendabel wordt, de arbeidsrendabiliteit van de arbeider sterk afneemt, het moreel door een overbelasting en een gebrek aan recreatie-ruimte aanmerkelijk wordt verzwakt en een immoraliteit door gebrek aan huisvesting e.d. sterk in de hand wordt gewerkt. Een dergelijk moreel verval gaat ongetwijfeld gepaard met het stellen van steeds hogere eisen en het afdwingen van deze eisen op niet toelaatbare wijze. Ik denk hier aan stakingen, zoals de laatste tijd ook in Uw eigen land voorkomen, die in feite een soort afpersing betekenen tegenover de werkgever in de hoop, dat men hem zal kunnen verplichten onredelijk hoge lonen verder door te betalen.

Acties als die van het Nationaal Vakverbond in Nederland zijn ongetwijfeld een zeer interessant aspect van de morele ontwikkeling van de industrialisatie. Want het eigendom van de eenling kan steeds minder gerespecteerd worden, wanneer de niet-bezittende en niet-producerende klasse in verhouding tot de bezittende en producerende klasse toeneemt. (Niet-producerende klasse noem ik ook de arbeider, die geen specialist is en dus niet in staat is zelfstandig een product tot stand te brengen.) Er treedt dan een pressie op van uit het onverstand. Dus de eis van de

leek, die geen inzicht heeft in de werkelijke toestand van de industrie, de wereldmarkt, e.d. De eis, die zo gesteld wordt, begint dus het onredelijke te naderen. Gelijkzeitig zal dit voor de staat, die haar eigen investeringen onredelijk moet uitbreiden en haar eigen bemoeiingen onredelijk moet vergroten om binnen een kleine ruimte althans nog enigszins de industriële ontwikkeling te kunnen bevorderen, eveneens investeringsbeperking betekenen. Het zal verder betekenen een steeds meer begrenzen van de persoonlijke vrijheid van elk individu binnen de staat.

De eerste conclusie t.o.v. industrialisatie mag dus als volgt luiden: Ofschoon zij een erkende noodzaak is bij een groeiende bevolking, verder een noodzakelijk deel uitmaakt van de stijging van levenspeil, is industrialisatie niet voort te zetten boven een bepaalde grens, zonder hierdoor moreel verval, onrendabiliteit en verminderde productiviteit te veroorzaken.

Een tweede punt, dat ongetwijfeld ook van belang is, is de kwestie van investeringswijze. Wanneer een industrie wordt opgebouwd, doet men dit noodzakelijkerwijze zo modern mogelijk. Men probeert dus te beantwoorden aan alle eisen, die de huidige periode stelt. Maar het geïnvesteerde kapitaal is betrekkelijk groot. Het houdt in, dat de afschrijving van dit kapitaal een groter aantal jaren vergt. Laten wij - gezien de moderne ontwikkeling - stellen: 10 jaar afschrijvingstijd. (Een afschrijvingstijd, die veel te hoog is, waar menige machine reeds door de exploitatie en het optreden van slijtage binnen twee jaar afgeschreven behoort te zijn om een redelijke vervanging mogelijk te maken. Dit is echter niet het geval. Dus 10 jaar afschrijvingstijd.) Over 10 jaar is de productie versneld en veranderd. De industrie binnen een bepaald gebied kan dit niet altijd volgen. Het betekent een beroep op de regering, protectionistische maatregelen, een poging om het bouwen van te nieuwe en te productieve industrieën te saboteren.

Misschien is het niet algemeen bekend, dat dit ook in Nederland is gebeurd. Ik kan U toch verzekeren, dat een dergelijke sabotage wel degelijk heeft plaatsgevonden. In België is dit echter veel sterker kenbaar o.a. in de textiel-industrie. Deze heeft zich langzaam maar zeker moeten toeleggen op een andere productiewijze en is - dank zij de hausse en de vergrote vraag na de oorlog - inderdaad op het ogenblik redelijk gemoderniseerd. Maar vóór die tijd was ze niet in staat met Nederland te concurreren en trachtte door invoerrechten, onderlinge prijsafspraken en dergelijke eigen mogelijkheid tot verder bestaan te verzekeren.

Dit zelfbehoud in de industrie kan echter wel eens een beetje te ver gaan. Er komt een ogenblik, dat het zoeken van de industrie naar zelfbehoud betekent: het opleggen aan de bevolking van een in verhouding te hoge prijs. Slechts op deze wijze n.l. kan men zich handhaven. Stel nu verder, dat men buiten dit land goedkoper zal kunnen leveren. Dan zal door prijsstijging gevolgd door loonstijging (deze beide zijn nu eenmaal vooral in een meer sociale maatschappij enigszins aan elkaar gebonden) een vermindering van exportmogelijkheid optreden. Naarmate die vermindering voortgaat, zal kunnen worden gesproken van een verhoogde crisis; een crisis gepaard gaande met werkloosheid.

Te ver gaande industrialisatie, mijne vrienden - dat is mijn tweede conclusie - moet leiden tot perioden van zeer grote en fatale crises, die met zich brengen een zo grote werkloosheid, dat de maatschappelijke structuur daar sterk onder te lijden zal krijgen.

Dan wil ik een ogenblik onder de loupe nemen de poging om de arbeider zekerheid te geven. Deze zekerheid wordt noodzakelijker, naarmate de arbeider afhankelijker is van het productieproces. Maatregelen zoals in Nederland en in vele andere staten getroffen, omvattende medische verzorging, sociale verzekering tegen werkloosheid, pensioen e.d., zijn dus eigenlijk wel noodzakelijk, maar ze betekenen tevens een grote belasting. Een belasting, die zwaarder wordt naarmate de arbeider gestimu-

leerd wordt tot aanschaf van niet-nuttige producten i.p.v. een redelijke belegging te zoeken voor zijn gespaarde geld. En ik geloof, dat het opbouwen van steeds nieuwe industrieën juist hier een vaak fatale invloed heeft. Want onwillekeurig zoekt elke industrieel in de eerste plaats een afzetgebied te vinden in zijn eigen land. Hierdoor wordt hij voor de noodzaak gesteld vraag te scheppen, waar deze niet aanwezig is.

Het scheppen van vraag naar producten is U meermalen gedemonstreerd c.a. door grote en vaak zeer kostbare reclame-acties van concerns, die op deze wijze trachten hun eigen debiet aanmerkelijk te vergroten. Een ander aspect daarvan zijn de z.g. marktverkopen - in Nederland nog niet zo sterk bestaand als in de V.S. - waarin men door reductie-aanbiedingen tracht de mensen te wennen aan een zeker product, te wennen verder aan het gebruik van producten, die zeker mogen worden gerekend tot de overbodige luxe.

Het resultaat zal U duidelijk zijn: De doorsnee-mens in een industriële maatschappij vervreemdt van de natuur. In deze vervreemding van de natuur wordt hij afhankelijker van zijn kunstmatig z.g. stadsmilieu. Dit stadsmilieu brengt met zich mee een steeds groeiende vraag naar luxe en een steeds sterkere eis aan de maatschappij om hem te verzorgen met vele onnodige preparaten.

Een tweede, even schadelijk project is de z.g. verwerking van natuurproducten tot ingewikkelde voedingsmiddelen e.d. Indien wij een ogenblik redelijk nadenken, dan blijkt ons, dat - en nu wil ik als voorbeeld gaarne hier de V.S. nemen, als het moederland van breakfast food - men b.v. graan niet slechts vermaalt en als brood van meer of mindere zuiverheid aan de verbruiker aflevert; maar dat men er toe overgaat deze granen aan vele - ock chemische - behandelingen te onderwerpen en verder daaruit soms intrinsieke voedselbestanddelen weg te nemen. De burger krijgt dan tegen een hogere prijs een nu in vlok- of stengelvorm gebracht voedsel, dat ongetwijfeld licht verteerbaar is en aangenaam van smaak, maar niet de nodige voedingswaarde heeft. Het maakt de mens dus afhankelijk van nevenproducten van een dergelijke fabriek, die dan als geneesmiddel tegen het daardoor ontstane tekort de afvalproducten wederom verwerkt tot kostbare middelen. De vervreemding van de natuur gaat zover, dat de mens hiervan lichamelijk de invloed ondergaat.

Om in Nederland een vreemd aspect van industrialisatie te noemen: Men heeft de zuivelindustrie sterk bevorderd, waar men meende, dat men hier toch de grootste exportmogelijkheid zou kunnen vinden. Dat is een vroom zelfbedrog geweest. Dat blijkt wel. Het resultaat is, dat U melk drinkt van minderwaardige kwaliteit, met een betrekkelijk laag vetpercentage tegen een hoge prijs. Want U als melkverbruiker betaalt dus in deze maatschappij ook de productiekosten, die niet nodig zouden zijn voor de melk zelve, maar wel voor het onttrekken daaraan van producten. U betaalt dus a.h.w. extra voor datgene, wat U niet krijgt.

Een dergelijk vreemd aspect leidt dan tot de overproductie van b.v. boter. Deze boter wordt dan na verloop van tijd, in - laten we zeggen qua voeding ietwat minderwaardige toestand - op de markt gebracht als koelhuisboter. Hiermede scheidt men bovendien weer een belasting van de industrie en wint men niet - zoals men wel eens heeft willen zeggen - een nieuwe klasse van gebruikers. Het resultaat is, dat de zuivelindustrie in Nederland door deze eigenaardige procedure in grote moeilijkheden is gekomen. Moeilijkheden, die thans pas aan het begin van de ontwikkeling zijn. Aardig is het hierbij te vermelden, dat de zuivelindustrieën in Nederland na de oorlog practisch vertienvoudigd zijn in hun productiemogelijkheid; en dit ondanks het feit, dat de oude apparatuur volkomen in staat was om aan de vraag te voldoen. De pogingen tot rationalisatie zijn hier dus enigszins verkeerd uitgelopen.

Ik noemde dit nu op één terrein, maar ock in andere takken van

bedrijf heeft men getracht het industriële aspect sterk te bevorderen. Vroeger was bouwen een kwestie van handwerk, een kwestie van kunst. Thans heeft men er een fabricage-proces van gemaakt, waar men met gebruik van de modernste middelen a.h.w. aan de lopende band woningen moet zetten. Men kan daarbij ten dele gebruik maken van minder geschoold personeel, ongetwijfeld. Het nadeel van deze industriële opbouw is echter, dat in de eerste plaats een zeer sterke normalisatie van de woning noodzakelijk was. In de tweede plaats moet door de snelle verwerking de kwaliteit van de gebouwde woning verminderen. En in de derde plaats werden - door de kostbare productie-methoden plus de eisen van de arbeiders, die hier nu ook als werknemers gingen optreden zonder belangstelling voor het eigenlijke werk - de bouwkosten verhoogd met ettelijke honderden procenten vergeleken met de bouwkosten van rond 1915. U ziet, niet alle aspecten van industrialisatie zijn gunstig.

Aan de andere kant zien wij - ook in Nederland, dat ik hier bij voorkeur als voorbeeld gebruik - enkele aspecten, die ongetwijfeld onze bewondering afdwingen. Ik denk hier aan de mechanisatie van de havenbedrijven, waarbij b.v. Rotterdam zich een reeks installaties heeft opgebouwd en aangeschaft plus zich heeft voorzien van voldoende geschoold personeel, die deze haven maken tot één van de modernste en dus begerenswaardigste ter wereld. Het belangrijke is hier niet zozeer het feit, dat men haven en havenfaciliteiten heeft. Belangrijk is, dat men hierdoor een doorvoer zowel als invoer plus eventueel herstel aan schepen binnen een bepaalde streek kan bevorderen. De scheepsbouw-industrie is dan ook voor grotere schepen practisch gelocaliseerd in de omgevingen van Rotterdam en Dordrecht.

Wanneer echter de scheepvaart (vervoers-industrie) op een gegeven ogenblik door hoge prijzen komt tot een reeks van transportmiddelen, die niet ten volle benut kunnen worden, zal de noodzaak ontstaan bestaande prijsafspraken te doorbreken. Het resultaat is een sterke belasting op het kapitaal en een verminderde mogelijkheid tot afschrijving. Men zou dit eventueel kunnen opvangen door een overeenkomst, waarbij oudere schepen eenvoudig zouden worden opgelegd. Men doet dit niet. Want de industrie vraagt een zo volledig mogelijke rentabiliteit van alle beleggingen. Immers een industrie werkt niet alleen om werk te verschaffen aan de werknemers maar ook om winst te verschaffen aan de werkgever, aan de kapitaalgevers.

Dit aspect der industrialisatie is in Nederland b.v. de laatste tijd wel heel erg veronachtzaamd. Men heeft gemeend de industrie te moeten zien als een middel tot werkverschaffing, als een middel om het levenspeil omhoog te brengen. Dat men daarbij gelijktijdig en onwillekeurig de waarde van kapitalen moest verminderen, daardoor dus een overbesteding in de verbruikssector in de hand moest werken, heeft men niet begrepen. Nog minder schijnt het tot de regerende figuren door te dringen, dat dit aspect van sociaal beleid moet voeren tot een absoluut wantrouwen van de burger tegenover de staat. En wel voornamelijk bij de lagere klasse. De lagere klasse kent dan ook geen politieke trouw meer, maar zoekt zich voordelen te verwerven. De partij, die dit - onverschillig hoe - kan geven, zit in het zadel. In feite koopt dus een politieke groepering een groot gedeelte van haar kiezers door middel van een politiek, die niet ten bate van het gehele land gevoerd kan worden.

Het wantrouwen tegenover de valuta, de daaruit voortvloeiende verbruiksbesteding, betekenen een voortdurende drang tot inflatie. Inflatoire waarden gaan sterker voort, naarmate men de arbeidsreserve, die aanwezig is, vermindert. Nu had ik het zo even over die Gausze kromme. Wanneer Nederland meer dan 70 % van zijn bevolking in industrieën te werk stelt, heeft Nederland daarmee de grens bereikt van zijn vermogen tot industriële prestatie. De consequentie is, dat er een grens bestaat, die niet overschreden kan worden, zonder het gehele volk tot een faillissement te dwingen.



Laten we ons echter niet vergissen. Wanneer wij het woord industrie in zijn ruimste zin gebruiken, daarbij buiten beschouwing latende zelf producerende bedrijven, die geen buitenlandse grondstoffen nodig hebben (dus landbouw-industrieën en onmiddellijk verwante productie-maatschappijen) dan komen wij op het ogenblik reeds tot 60 % van de werkende nederlandse bevolking. Dat betekent dus, dat Nederland de grens van zijn kunnen heeft bereikt en bij een nog verder doorvoeren van een op industrialisatie gericht beleid noodzakelijkerwijze een crisis moet veroorzaken, die vele industrieën zal doen kelderën en daarnaast ongetwijfeld grote werkloosheid, opstandigheid en grote armoede zal veroorzaken. Dit laatste gaat gepaard met een absoluut moreel verval, tenzij er geestelijke factoren aanwezig zijn om dit op te vangen. Men is er m.i. niet in geslaagd om een culturele ontwikkeling of een geestelijke ontwikkeling te bevorderen, die althans gelijk komt aan de meer materiële vorderingen, die men heeft gemaakt. Ik geloof, dat dit het moeilijkste terrein is, dat er bestaat. Ik wil U enkele punten opsommen:

Men is er slechts zeer ten dele in geslaagd de jongere arbeider een voldoende arbeidsvreugde te doen gewinnen en een voldoende vertrouwen te geven in zichzelf en zijn capaciteit tot produceren, om hem terug te houden van een leegte, een verzet tegen de maatschappij, dat veelal in ongeregelheden tot uiting komt, maar ook gepaard gaat met a-sociaal gedrag zowel tijdens als na de arbeid. Men is er niet in geslaagd een meer spirituele achtergrond te scheppen - een idealistische achtergrond desnoods - voor de productie in Nederland. Men heeft geen werkelijke belangstelling voor bedrijfsvoering kunnen wekken bij de doorsnee-arbeider. Weliswaar heeft men hem overgoten met enigszins opgedrongen sausjes van Beethoven tot Bach, men heeft hem van Rembrandt tot "Vader en zoon" gevoerd, maar men heeft daarmee niet bereikt, dat de arbeider binnen zijn dagelijkse taak een redelijke vreugde heeft gewonnen. Plichtsgetrouwheid en gewoonte kunnen echter de plaats van arbeidsvreugde niet innemen.

Een tweede falen: Men heeft door het scheppen van grote en samengestelde stadsagglomeraten zoals b.v. hier in West-Nederland (maar ook grotere steden als Parijs, Berlijn, enige grotere industrie-steden in het Ruhrgebied om enkele te noemen, groot-Londen, New York e.d.) als het ware verzamelingen geschapen van mensen, die buiten de natuur staan. Dit wil zeggen, dat zij langzaam maar zeker - ook menselijk en geestelijk gezien - tot surrogaat worden. Zij zijn geen werkelijke mensen meer en een groot gedeelte van hun leven is gebaseerd op holle en lege wetten en gebruiken, waarbij de onderlinge naijver meer op de voorgrond komt dan een redelijk begrip van onderlinge samenwerking.

Mij dunkt, dat - ofschoon een industrialisatie van onder-ontwikkelde gebieden noodzakelijk is - men zich toch in de meeste westerse landen eerder zou moeten werpen op een beperking van het bevolkingsaantal, een beperking van het stichten van nieuwe industrieën en een verbeteren van productievermogen en capaciteit - voor zover redelijk - van bestaande industrieën. Dat men verder die industrieën eenvoudig zou moeten laten vallen, die niet gebaseerd kunnen zijn op binnen eigen terrein te winnen grondstoffen, dan wel - in uitzonderingsgevallen, n.l. door speciale bekwaamheid van bewerking - verzekerd kunnen zijn van een voortdurende aanvoer van grondstoffen, ongeacht de wereldsituatie.

Een werkelijke industrialisatie van Nederland is onmogelijk geworden. De verschijnselen daarvan, die zich thans reeds kenbaar maken, zullen in de komende jaren meer en meer tonen, dat men reeds aan de uiterste grens is van het mogelijke. Het zijn nog maar enkele schreden, die de staat der Nederlanden scheiden van een gewoon bankroet. Dat geldt ook voor vele andere landen.

Wanneer wij de industrieën op een redelijke wijze zouden willen doen groeien, dan zou in de eerste plaats nodig zijn een relocalisatie van

industrieën en wel op een zodanige wijze, dat ze met zo kort mogelijke aanvoerwegen en zo groot en goedkoop mogelijke afvoerwegen zonder belemmering van grenzen hun werkzaamheid zouden kunnen uitbreiden over een veel groter gebied dan dat van een enkele staat. Men zou zeker kunnen komen tot een normalisatie van producten, mits deze normalisatie niet plaatsvindt door particuliere prijsafspraken, maar integendeel wordt bepaald door een zo mogelijk universeel geleide - is dit niet mogelijk dan toch per werelddeel of groter statenblok geleide - industriële politiek. Men zou verder moeten bevorderen, dat de stadsarbeider een trekkende arbeider wordt. Het volk op het land moet men niet meer naar de steden lokken. De landbouw vraagt op het ogenblik meer werkkrachten en vraagt een redelijker en zuiverder productie-mogelijkheid, dan onder het huidig bestel gegeven wordt. De arbeider in de steden echter zou in staat moeten zijn het land te verlaten en zich elders te vestigen, waar juist aan zijn bekwaamheid behoefte is en dus deze bekwaamheid ook op prijs wordt gesteld.

Collectieve arbeidscontracten, zoals in de industrie gebruikelijk, zijn evenzeer uit den boze. Het is zeker, dat een minimum-loon gecontracteerd mag worden, want een arbeider heeft er recht op om te leven. Maar dit neemt niet weg, dat het verschil in prestatie en het verschil in kennis - en hiermede bedoel ik niet opleiding en diploma's, maar feitelijke en daadwerkelijke kennis binnen het productie-proces - beloond zouden moeten worden. De gemiddelde arbeids-rendabiliteit van een Nederlands arbeider is op het ogenblik binnen de industrieën slechts ongeveer 45 % tot 63 %. Dit houdt in dat het scheppen van een voldoende prestatie-prikkel de besten zou leiden tot een prestatie van 100 % (gezien de huidige norm zelfs tot een 2 à 3-voudige prestatie). Die twee- à drie-voudige prestatie zou niet alleen betrekking hebben op het product zelf, maar zeker evenzeer op een voortdurende verbetering van product en productie.

Het foutievelijk hechten aan theorieën, het volgen van structuren en statistieken, die slechts betekenis hebben in het verleden maar prognostisch weinig of geen zin hebben, waar men niet in staat is op het ogenblik alle gegevens te verkrijgen en te verwerken, die daarvoor nodig zijn, zou men terzijde moeten leggen en daarvoor moeten overgaan tot het voeren van een zodanige industriële politiek, dat een ieder arbeidsvreugde kan vinden in zijn werk. Dat additionele attracties als muziek niet noodzakelijk zijn om de arbeider/ster te behouden. Dat men i.p.v. een ieder loon te geven, indien hij aanwezig is, een ieder zal moeten belonen naar prestatie.

Ongetwijfeld doemt hier aan de achterkant op het spook van een lopendeband-systeem of misschien zelfs een Staganof-gedachte. Ik meen, dat het zover niet zal komen, waar de arbeider daarvoor een te grote en bewuste macht is geworden in de westerse landen. Maar ik geloof toch wel, dat loon naar prestatie de enige mogelijkheid voor Nederland is om zijn huidige industriële mogelijkheden uit te buiten. En ik geloof, dat ditzelfde mag gelden voor West-Duitsland, voor België, in verveelvuldigde mate zelfs voor Frankrijk, om niet te spreken van de vele andere landen, die ongetwijfeld aan dezelfde voorwaarden en condities zouden kunnen voldoen ter verbetering van hun eigen toestand.

Eén van de factoren, die verder in de industrie een eigenaardige omwenteling dreigen te brengen, zijn de processen van mechanisatie, die men thans omschrijft met de naam: automation, automatisering. De machine kan veel doen, wat de mens niet zo nauwkeurig en zo snel kan volbrengen. Het is redelijk, dat men - wanneer men de productie wil verbeteren en opvoeren en het rendement dus van een bepaalde industrie wil vergroten - zal moeten overgaan tot het vervangen van mensen door machines. Dit betekent een verhoogde vraag naar arbeiders. Industrialisatie is niet alleen maar een kwestie van het bouwen van fabrieken en het scheppen van arbeidsgelegenheid. Het is zelfs niet alleen een kwes-

tie van het zorgen voor voldoende school- en vakopleiding bij de jeugd. Het is een proces, waarbij in de mens de vreugde aan het mechanische moet worden gewekt, waarbij in de mens voortdurend grotere belangstelling en interesse moet worden gewekt, zodat hij - niet onder dwang der noodzakelijkheid maar uit volledig vrije wil - zal trachten over te gaan tot een steeds intenser kennis van technische gegevens en kwaliteiten.

Automatisering betekent een verbetering en een goedkoper worden van het product als zodanig. Het betekent het gevaar, dat de wereld met sommige te goedkope producten overvoerd zal worden. Het betekent ook op het ogenblik, dat de nijpende nood ook van Nederland, het grote gebruik aan geschoolde arbeiders, nog sterker dan voorheen voelbaar zal worden. Kan men aan dit laatste in de wereld niet tegemoetkomen, dan zal blijken, dat de productie met de automatisering eerder valt dan stijgt. Verder zal blijken, dat het onmogelijk wordt om op redelijke wijze te voldoen aan de eisen, die de levensstandaard stelt, die thans reeds als gewoonte door velen is aanvaard.

Mijne vrienden, natuurlijk kan ik U geen panacee aanbieden. Er bestaat geen al-heelmiddel. Dat al-heelmiddel kan niet gelegen zijn op zuiver materiële basis. Het kan niet meer gevonden worden in een ideële strijd, waar een ideële strijd ter bereiking van stoffelijke en materiële condities op het ogenblik zou leiden tot een algehele vernietiging van de bestaande samenleving. Het enige, dat overblijft, is het scheppen van een andere achtergrond: Het scheppen van een grotere en sterkere band tussen de mensen. Een groter onderling begrip, een groter onderlinge waardering. Het betekent de noodzaak het zo sterk gegroeide egoïsme, dat toegenomen is onder de mensen, naarmate de industrie verder doordrong, langzaam maar zeker te vervangen door een altruïsme. Een gemeenschapszin, die niet door van boven opgelegde regels maar door een van de jeugd af aan ingeprent bewustzijn bij een ieder wordt tot een normaal deel van het eigen leven.

Meer dan men beseft is dit jaar een crisisjaar voor geheel de wereld. En deze crisis zal duidelijk maken, dat niet de technische en ook niet de zuiver sociaal-maatschappelijke belangen der industrialisering de grootste invloed hebben. Achter dit alles blijft staan een morele norm, die thans veel te laag is gesteld. Er wordt van de mens meer verantwoordelijkheidsbewustzijn gevergd, dan hij - gezien zijn huidige levensomstandigheden - geven kan. Er wordt van de mens meer naastenliefde gevergd, dan hij op het ogenblik werkelijk kan opbrengen. Ik bedoel hiermede niet de sentimentaliteit, die leidt tot het storten voor Rode Kruis en andere instellingen; noch de plotselinge ontsteltenis, die een ogenblik de mensheid beweegt tot het helpen van rampslachtoffers. Deze dingen zijn een bewijs van het haast kinderlijk gemoed der massa van heden. Ik meen een werkelijk verantwoordelijkheidsbewustzijn en een werkelijke naastenliefde. En eerst, wanneer deze in het volk bestaan, is het m.i. mogelijk werkelijk een totaal industrieel bestel op te bouwen, waarbij niet de beloning een kwestie wordt van eis t.o.v. de maatschappij; maar van een redelijk verdienen door eigen verantwoordelijkheid t.o.v. de maatschappij.

Ik ben mij ervan bewust, dat ik in deze toespraak vele van de problemen, die U ongetwijfeld in dit onderwerp zouden interesseren, slechts ten dele of niet heb aangesneden. Zoals ik in mijn inleiding zo even zeide: daarover kunt U zo dadelijk spreken. Het ging mij er om - en het gaat mij er hoofdzakelijk om - U erop te wijzen, dat de huidige ontwikkeling, het steeds meer in gemeenschapsproductie brengen van steeds meer objecten, het kapitaliseren van ondernemingen in de huidige vorm moet leiden tot een voortdurend grotere a-moraliteit der massa, tot een voortdurend minder verantwoordelijkheidsbesef bij die massa, tot een steeds kleiner wordend begrip voor de werkelijkheid bij de leiders der massa. Ik geloof dus, dat ik U deze punten ter overweging kan geven.

- - - - -

## D I S C U S S I E S.

x in de kantlijn betreft de vraag.  
- " " " " " het antwoord.

Waarde vrienden, dan kunnen we nu verdergaan met de punten, die U belangrijk vindt.

x U heeft zo even in Uw betoog gesteld, dat c.a.o.'s uit den boze zijn. Ik erken, dat c.a.o.'s dikwijls niet plezierige aanhangsels hebben, maar om nu te stellen dat ze uit den boze zijn, lijkt me toch erg ver gaan.

- Ja, dat kan ik me indenken. Ik zal dan proberen mijn visie hier uiteen te zetten en zover mogelijk te rationaliseren.

Een collectieve arbeidsovereenkomst betekent het maken van een contract voor gehele reeksen arbeiders in dezelfde branche, waarbij niet gelet wordt op individuele mogelijkheden en prestaties. Er wordt dus een soort gemiddelde genomen en er wordt aangenomen, dat alle arbeiders daaraan beantwoorden. Dit betekent, dat de arbeider in kwestie zich niet verplicht voelt om boven dat gemiddelde te gaan. Het impliceert tevens, dat de arbeiders, die op collectief contract werken, onwillekeurig elkaar zullen stimuleren om niet over te gaan tot het gemiddelde maar tot de laagste prestatie. Hierbij krijgt men het idee recht te hebben een zeker loon te verwerven alleen door het feit, dat men aanwezig is op de arbeid. Zou dit geschieden door een groep (laten we zeggen fabrieksgewijze door de arbeiders zelve) dan zou hier nog wel enige zin in te vinden zijn. Maar in feite worden de c.a.o.'s gesloten door verenigingen, vakverbonden, e.d. En wat blijkt nu? Dat de argumenten van deze vakverenigingen, die overigens heus nog wel enige realiteitszin hebben, in vele gevallen veel verder gaan dan de arbeiders zelf zouden gaan. In de tweede plaats, dat dergelijke vakverenigingen klaarblijkelijk niet in staat zijn om voldoende met de plaatselijke condities en omstandigheden rekening te houden. Ten derde, dat men op de duur ook de vakvereniging zoveel mogelijk veilig wil stellen.

Ik ben mij ervan bewust, dat in Nederland deze misbruiken nog niet zover zijn doorgedrongen. Maar wat denkt U b.v. van de closed shops in de U.S.A.? Mij dunkt, dat de arbeidsovereenkomst hier juist door zijn collectief karakter een volkomen vrijheidsberoving betekent en een beperking van arbeidsvrijheid; niet slechts voor de arbeiders, die aan het proces deelnemen en toevallig reeds behoren tot die vereniging maar ook voor de anderen. Wat denkt U van de misbruiken als b.v. het gebruik maken van noodposities bij producenten om daardoor bepaalde arbeidersvergoedingen te verhogen? Wat denkt U van de vaak bijgevoegde artikelen, die in feite niet een zekerheidstelling zijn van de arbeider maar van zijn vakverbond, dat bepaalde verplichtingen op zich neemt, daarvoor gelden heft, maar deze verplichtingen in feite afschuift naar de ondernemer? Zoudt U - ondanks het feit, dat U er misschien meer voor voelt dan ik - toch niet met mij mee willen gaan, wanneer ik dan stel, dat de c.a.o.'s een sterke benadeling zijn van de verhouding werkgever-werknemer? Dat zij betekenen: een vermindering van verantwoordelijkheids-bewustheid bij de doorsnee-arbeider. Dat zij verder betekenen: een politieke invloed, die aanleiding geeft tot machtsmisbruik van personen of groepen en bevindt in vele gevallen economische en sociale tendenzen zal scheppen, die niet in overeenstemming zijn met de werkelijkheid.

x Dit zijn allemaal punten contra de c.a.o., die U hebt opgenoemd. Ik geloof, dat we ook een behoorlijk aantal punten pro zouden kunnen opsommen. In de eerste plaats zou ik voorop willen stellen, dat hoewel ik

persoonlijk niet 100 % voorstander van een c.a.o. ben (dat wil ik even erbij zeggen) men dus toch door het afsluiten van c.a.o.'s erin geslaagd is de arbeiders een bepaalde zekerheid te geven. Men heeft bepaalde sociale maatregelen voor het lot van de arbeider op het gebied van ziekte, ongevallen, ouderdomsvoorziening, enz., die hij als eenling zeer waarschijnlijk niet zou hebben gekregen. Men heeft hem ook gevrijwaard voor uitbuiting op het gebied van loon. Men heeft hem daardoor ook een veel meer constant jaarinkomen kunnen garanderen. Ik kan misschien wel even doorgaan, maar ik haal dit alleen maar aan om aan te tonen, dat er ook wel enkele punten pro zijn te noemen. U bent na mijn vraag gaan spreken over c.a.o.'s, maar in feite heeft U het niet gehad over c.a.o.'s maar over aangenomen werk, het collectieve contract. Dat had in feite niets te maken met c.a.o.'s Het kan wel een onderdeel zijn van c.a.o., maar dat hoeft het niet te zijn. U dacht aan aangenomen werk, merit-rating.

Neen, niet alleen. Ik dacht hier b.v. ook (ik meen, dat dit toch ook naar voren was gekomen) aan het afsluiten van z.g. minimum-lonen voor een bepaalde bedrijfstak. Ik dacht hier dus niet aan het aannemen van werk maar het sluiten van een contract tussen werkgever en een groep van werknemers of hun vertegenwoordigers, waarbij aan elk der werknemers een minimum inkomen wordt gegarandeerd, zonder dat hierbij een voldoende prestatie-bepaling wordt ingesloten. Ik dacht hier in de tweede plaats aan de wijze, waarop men (wat U hier misschien weer even verwacht, toen ik sprak van closed en open shops) dus de arbeiders als zodanig niet als aangenomen werk (helemaal niet), maar eenvoudig als arbeiders van uit een gemeenschap als het ware gaat verkuren aan de werkgever. Dat betekent dus, dat dan een c.a.o. - en dat is in andere landen (dat heb ik ook al opgemerkt) vaak erger dan in Nederland - in feite de werknemer wordt van zijn groep, zijn vakverbond, of U dit nu weet of niet. Terwijl de kwestie van een vakverbond - juist door de mogelijkheden van de c.a.o. - dus wordt een soort uitzetten van arbeiders, waarbij de invloed van deze vakgroepen vaak zo ver gaat - ook hier in Nederland - dat zij het al of niet aannemen of aanhouden van bepaalde werknemers op aanmerkelijke mate beïnvloeden. Hierbij is dus m.i. de gezagspositie van ondernemer totaal veranderd en deze verandering van gezagspositie wordt weerspiegeld in de houding van de arbeider. De arbeider, die zich dus niet meer in de eerste plaats gebonden gaat voelen aan het bedrijf en aan zijn werkgever. Die daardoor onverschilliger voor zijn werk en de uitvoering daarvan komt te staan. Die zich gemakkelijker laat verleiden gehoor te geven aan allerhand opruiing. Die dus in feite vatbaar wordt voor een demagogie. En dit was mijn grootste bezwaar.

Wat U verder zegt, deze c.a.o.'s hebben ongetwijfeld sociaal hun nut gehad. Maar er komt een ogenblik, dat dergelijke dingen te ver worden doorgevoerd. En dan zou ik U hier willen wijzen op het feit, dat b.v. in Nederland een nationaal vakverbond bestaat, dat in feite een regeringsinstantie is geworden, ook al wordt dit niet toegegeven. Ik wil U er op wijzen, dat in de U.S.A. arbeidersgroepen op de totale regering van het land een invloed gaan uitoefenen, die vaak strijdig is met het werkelijke belang van de gemeenschap. Ik wil U wijzen op de destructieve politiek, die in Frankrijk door bepaalde arbeidersgroepen wordt gevoerd en die in de metaal- en auto-industrie o.a. tot werkelijke excessen aanleiding heeft gegeven, juist omdat deze collectieve arbeidsovereenkomsten bestonden en men dus niet afging op eigen al of niet tevreden zijn, maar zich eenvoudig - en in het franse geval door zeer linkse socialistten - liet ophitsen om relletjes te veroorzaken, die ten slotte schadelijk zijn niet alleen voor de arbeiders zelve en hun werkgever, maar voor het totaal sociaal bestel. Waarbij het vertrouwen dus in de sociale structuur niet alleen bij de arbeiders maar bij het totaal der burgers geschokt wordt. Dat was mijn bezwaar hiertegen.

Ik zie dit misschien anders dan U. Ik vind het minder erg, dat

een enkeling misschien in gevaar komt uitgebuit te worden, dan dat in een geheel land het verantwoordelijkheids-bewustzijn, het gevoel van verbondenheid, e.d. te gronde gaat; omdat men meent in zijn bond een wapen gevonden te hebben, dat gebruikt kan worden om (door gebrek aan voldoende ontwikkeling) eigen soms zeer dwaze bezwaren te uiten tegenover de gemeenschap en deze door te zetten. En dat men in vele gevallen in de bonden daaraan toegeeft om propagandistische redenen ofwel om op deze wijze elders betere overeenkomsten te kunnen forceren. U zult toch wel met mij kunnen meevoelen, dat dit voor de morele gesteldheid van de arbeiders, voor de geestelijke achtergrond van het werk, schadelijk is.

x Het is juist de gepasseerde week in Engeland, in Devonshire (dat is de plaats, waar de Fordfabrieken zijn) gebeurd, dat een werkmans te veel geproduceerd had. Hij werd geboycot, er werd niet meer met hem gesproken. Die man was moreel verplicht ontslag te nemen en heeft het ook gedaan.

- U ziet dus tot welke eigenaardige resultaten een te sterke organisatie van de arbeiders kan leiden. We moeten niet vergeten, dat de doorsnee-arbeider (en dit is het grote probleem), dat de doorsnee-arbeider noch voldoende inzicht heeft noch voldoende begrip om de ware sociaal-economische toestanden en de consequenties van zijn eigen handelingen te volgen. Dat hij dus aangewezen is op mensen, die hem daarbij leiden. Maar dat dogenen, die hem leiden, dit heel vaak doen ten behoeve van bepaalde groepen of in sommige gevallen zelfs ten eigen bate. En daar zitten zulke grote gevaren in voor een algemene misleiding, die in feite betekent een vervorming van verantwoordelijkheidsgevoel, van redelijkheidsbesef, e.d., dat dit voor mij onaanvaardbaar is. Ik heb daar dus bezwaren tegen.

Ik geef toe, dat sommige dingen goed zijn. U moet me goed begrijpen, ik vind arsenicum ook heel goed, wanneer het in beperkte doses - b.v. bij hersenziekte - wordt toegediend. Maar ik zou toch niemand willen aanraden om nu het hele volk in het drinkwater naast fluor en nog wat anders (chloroof hoofdzakelijk) ook nog maar eens een dosis arsenicum te geven. Zelfs wanneer dat niet dodelijk is, kan het leiden tot een ziekte-toestand. Mij dunkt, dat dit met vele sociale maatregelen eigenlijk het geval is geweest. Is mijn standpunt duidelijk?

x U heeft in Uw betoog de hoogovens in IJmuiden aangehaald als een voorbeeld van industrie, van bedrijf, waar men afhankelijk is van import van grondstoffen.

- Ik heb dus (om het nog even in het kort te formuleren) het Nederlands Hoogovenbedrijf te IJmuiden genoemd als het voorbeeld van bedrijven, die door nationaal-chauvinisme worden gesticht op plaatsen, waar ze in feite niet voldoende rendabel kunnen werken en dus eigenlijk onmogelijkheden worden.

x En de praktijk geeft U ongelijk in deze.

- De praktijk geeft mij onder de huidige omstandigheden van algemeen.. ja, hoe moet ik dat zeggen....Kijkt U eens, ik kan op een gegeven ogenblik zelfs regenwater gaan verkopen. Dat gaat net zolang goed, als ik in een droogtegebied ben. Maar op het ogenblik dat het daar veel regent, koopt niemand meer. Heb ik dan een kostbare opvanginstallatie, dan is deze waardeloos geworden. Met andere woorden verschillende bedrijven in Nederland, waaronder dat Hoogovenbedrijf, zijn niet gebaseerd op de mogelijkheid tot rationele en productieve verwerking van grondstoffen tegen een zo laag mogelijke prijs, maar op de productie-noodzaak voor een bepaald gebied, in het geval dit gebied zou zijn afgesneden van andere gebieden. Dat is de grondslag.

x U zegt hier "een afgesneden worden van een bepaald gebied," waarop hun productie-vermogen dus is ingesteld. U bedoelt nederlands gebied?

- Neen. Ik bedoelde hiermee weer te geven (ik ben schijnbaar zeer onduidelijk vanavond, het ontbreekt me aan exactheid); nogmaals: Ik neem-

de dus te stellen, dat het Hoogovenbedrijf in feite gesticht en gefinancierd wordt in Nederland om de mogelijkheid te hebben versmelting van metalen en ertsen binnen Nederland te doen plaatsvinden, wanneer Nederland b.v. van zijn natuurlijk achterland Duitsland, waar dit rationeler mogelijk is, zou zijn afgesneden. Dus dat is de feitelijke reden van het bestaan. Maar dit betekent, dat het economisch gezien en sociaal gezien een absurditeit is een dergelijk bedrijf hier te stichten. Want op het ogenblik dat de grenzen vallen, betekent dit, dat de specialisten, die daar aanwezig zijn, of naar elders zullen moeten gaan, dan wel omgeschoold zullen moeten worden. Dat betekent verder, dat de installaties als zodanig betrekkelijk waardeloos worden, zodra zij niet meer kunnen concurreren met andere en hun tekorten niet in zekere mate worden gedekt door - laat ik zeggen - een zekere regeringssteun. Daar komt het op neer.

x 50 % is van de regering. Maar is dat hier eigenlijk voor geheel Nederland (eigenlijk de totale industrialisatie, waar men zoveel over opgegeven heeft) niet volkomen een paskwil om hier tot industrialisatie over te gaan, waar per slot Nederland een zo volkomen arm land is aan grondstoffen? Het enige dat Nederland bezit is dan dat beetje olie en verder de zoutvelden en kolen. Maar die kolen zijn t.o.v. andere landen ook maar vrij weinig. Dus die hele industrialisatie, waar men hier maar steeds naar toe wil en waarmee men wil trachten om de grote débâcle te bestrijden, die eigenlijk voor de deur staat, is toch volkomen waanzin.

Volkomen waanzin is dat natuurlijk niet. Kijkt U eens, die industrialisatie is gericht op het scheppen van een zo groot mogelijke arbeidsgelegenheid. En dan ligt de fout dus niet in de industrialisatie, maar in het bevorderen van het ontstaan van een overbevolking. Daar ligt de werkelijke fout. Industriëel gezien is Nederland b.v. in staat om goed en in sommige gevallen beter te produceren dan andere landen op het gebied b.v. van bepaalde chemische producten. Om voorbeelden te geven: Nederland kan - door zijn mijnen - bij verwerking van deze stoffen tot afvalproducten komen, die in feite wel eens hoofdproducten kunnen worden. Daarbij vinden we kleurstoffen van een gaardheid en kwaliteit, die misschien alleen geëvenaard worden door de I.G. Farben. Deze pigmentstoffen worden - als ik mij niet vergis - o.a. vervaardigd in een fabriek tussen Heerlen en Maastricht, een chemische industrie buiten Sittard, een grote pigmentfabriek in Roermond; het is dus allemaal ook tamelijk redelijk gesitueerd t.o.v. de mijnen. Daar is dus een industrie, die zolang Nederland nog kolen kan delven daar volkomen gerechtvaardigd is. Ze is niet afhankelijk van het buitenland en kan een verfijnd product leveren, dat door zijn kwaliteit en de betrekkelijk hoge arbeidsbesteding in het eindproduct voor Nederland absoluut ideaal is. Dat is dus redelijk.

De textielindustrie in Nederland is oorspronkelijk opgebouwd dank zij het koloniale bezit van Nederland. Nu vallen deze koloniën wel weg; maar dit wil zeggen, dat men in Nederland beschikt over installaties, over personeel, accommodatie, die inderdaad - waar in vele der grondstof-producerende landen de directe verwerking niet of niet zo goed ter hand genomen kan worden - ook nog wel reëel zijn. Toch kan deze industrie nooit volledig rendabel zijn. Zij kan dus alleen rendabel worden, wanneer hier door regeringsmaatregelen a.h.w. de toevoer van de grondstoffen enigszins wordt verzekerd en bovendien wordt gecompenseerd voor de grote vervoerskosten, die op het eindproduct rusten. Maar een dergelijke industrie is ook nog aanvaardbaar, en wel omdat het achterland (Duitsland en België ook) in staat zullen zijn een groot gedeelte van die productie op te nemen, te absorberen. Zou het ijzeren gordijn ooit wegvallen - en dan hoeft dat niet gesmolten te worden in de hoogovens van IJmuiden - dan zou ook Rusland b.v. voor deze textielindustrie een prima achterland zijn. Dan zitten daarin nog wel redenen,

omdat in verhouding tot vele andere plaatsen zelfs de industrieën in de Achterhoek b.v. gunstig gesitueerd zijn.

x Dat wel. Maar de Achterhoek heeft toch al buitengewoon grote concurrentie gehad en krijgt het nu op het ogenblik weer van Japan. Want het is toch zodanig geweest, dat de stalen, die hier in de Achterhoek gemaakt waren, door de Japanners, die daar achter gekomen waren, werden verzameld. En een maand of twee eerder dan Nederland kon leveren aan Indië, was Japan al met zijn nieuwe stoffen met precies dezelfde stalen en in een bijna net zo goede of soms betere kwaliteit op de markt.

- Ja, dat weet ik. Maar U vergeet één ding: Japan is door de beperktheid van zijn grondgebied en het afschaffen van de geboorte-beperking daar te lande in een gelijksoortige situatie gekomen als Nederland. Dat houdt dus in, dat ook Japan zonder grondstoffen door opbouw van industrieën althans enigszins een werkgelegenheid moet trachten te scheppen en daar dus goedkoper kan produceren, vooral door de uitermate lage prijs van de werkkraft der mensen. Maar nu is op het ogenblik een americanisering aan de gang geweest. Dat wil zeggen, dat de eisen, die de doorsnee-Japanner en vooral de japanse jeugd stelt aan het leven, aanmerkelijk hoger liggen dan die van hun ouders. Men neemt b.v. geen genoegen meer met de beperkingen van de z.g. industriële internaten, die men vroeger kende. Dit houdt in, dat - zij het langzaam - de prijs van het product van Japan hoger wordt. Japan heeft getracht dit op te vangen door kostbaarder producten te maken, dus meer gespecialiseerde producten. Ik zou hier willen wijzen op japanse camera's, filmapparatuur, op bepaald fotomateriaal, dat dus ook een zeker vakmanschap vereist; verder op de poging om vele wetenschappelijke producten te exporteren. Japan zal nooit meer komen tot een uitvoer van textiel naar alle andere gebieden in concurrentie met Nederland. En wel om de doodeenvoudige redenen - dan komen we wel even buiten het probleem van de industrialisatie maar het is misschien interessant - dat Japan uit de aard van zijn ligging, door zijn geaardheid, door het denken van een groot gedeelte van zijn bevolking, zich toch steeds in de eerste plaats op Azië blijft richten. En nu zal Japan daarbij onwillekeurig in de komende jaren aansluiting moeten zoeken bij zijn onmiddellijke buurman. Dat is China.

China heeft op het ogenblik al getracht om in Japan de vervaardiging van productie-middelen (dus machinerieën, verder voertuigen, e.d.) te stimuleren. Het is hier in Europa niet algemeen bekend, dat het vervaardigen van japanse auto's (was het niet de Nitsui. Ik ken die merken niet precies, ik rijd er niet meer in.) hoofdzakelijk gestimuleerd is door China. En evenmin is het algemeen bekend, dat een zekere export van deze voertuigen naar China op het ogenblik reeds plaats vindt. En dan wel in een uitvoering, die ons enigszins doet denken aan de volkswagen van Duitsland. Dus hier is een heel andere relatie geschapen. En deze relatie betekent, dat ofschoon natuurlijk de indonesische markt - een voorname markt vooral voor katoentjes - teloor is gegaan, wat betreft kleding, confectie en de grondstoffen daarvoor, evenals voor goede linnens en half-linnens, ongetwijfeld Nederland een afzetgebied zal kunnen blijven vinden, gezien zijn mogelijkheid tot het leveren van een beter product voor een gelijke of zelfs iets mindere prijs dan vele van de omringende landen.

Nederland is b.v. in zijn textiel-sector zodanig gesitueerd, dat men goedkoper produceert dan de japanse fabrieken, pardon de franse fabrieken (pardon - een spreekfout; het verkeerde kanaal gekozen). Zo zou b.v. kunnen worden gezegd, dat de industrieën rond Enschede werken met een verhoudingsgewijze kostenpercentage (inhoudende arbeidskracht, afschrijving, kortom rendabiliteit) ten opzichte van Lyon van ongeveer 73 %. Dat wil dus zeggen, dat ze 27 % voor hebben op een van de grootste textielcentra van Frankrijk. Hier is dus nog wel iets voor te zeggen. Ook de aanmaak b.v. van bouwstenen en de nederlandse glas-industrie zijn redelijk gesitueerd. Zij liggen dus zodanig, dat ze zelfs bij een wegvallen van



grenzen over het algemeen door de soort producten, die ze maken, een redelijke concurrentie-strijd kunnen voeren en een redelijke productie zullen kunnen handhaven.

x U zegt de glas-industrie?

- Ja, en dan denk ik nog niet eens alleen aan Leerdam.

x Maar België en Tsjechoslowakije! Die concurreren toch verschrikkelijk met Nederland. Ze voeren het hier in en dan kost het nog 20 % goedkoper dan hier in Nederland.

- Dat geloof ik heel graag, maar dat is een kwestie van kwaliteitsverschillen; en voor goede kwaliteit blijft nu eenmaal altijd een zekere markt bestaan. Het is U dan misschien niet bekend (U heeft het nu over Tsjechoslowakije), dat sommige, vooral de exclusieve glasproducten van Leerdam b.v., onder meer naar Tsjechoslowakije zijn uitgevoerd. Dat wist U misschien niet. Dat deze zelfde producten een zeer vlotte afzet vinden b.v. op bepaalde zuid-amerikaanse markten en ook in de U.S.A. een zekere reputatie genieten. Zeker, het blijft exclusief; dus laten we zeggen voor de upper ten. Maar dat betekent, dat het productievermogen - juist in de betere soorten dus - zodanig is, dat men te allen tijde kan blijven concurreren.

x Weet U, dat er in Japan een plaatsje bestaat, dat Solingen heet?

- Inderdaad. Er zijn nog wel meer eigenaardige plaatsjes. Er bestaat b.v. ook Engeland; er bestaat ook Birmingham.

x Dat hebben ze toch zeker gedaan met een zeker doel. Nu staat er "made in Solingen" op de staalwaren, op de scharen, op de messen.

- Inderdaad. Er worden ook staalwaren geëxporteerd, waarop staat Birmingham en "made in Sheffield". Ook plaatsjes. En dan wordt er verder nog goed uitgevoerd in katoentjes, e.d. en tweeds. Daar werd b.v. in de U.S.A. (daar is kort geleden een maatregel tegen genomen door de federale regering) een stof uitgevoerd als Harris-tweed en er was ook "echte" chinese zijde. Ze hadden zelfs een plaatsje Honan genoemd om speciale Honan-shantung te kunnen uitvoeren naar de U.S.A. Maar deze misleidingen zijn op het ogenblik niet zo erg als ze van Japan komen dan wanneer ze van Rusland komen. U wist misschien niet, dat ongeveer 30 % van de Camel en de Lucky Strike (die dus zwart op de markt komen) in Rusland zijn gemaakt. Dan staat er ook "made in U.S.A." op. En dan hebben ze nog niet eens een plaatsje, dat U.S.A. heet. Ze maken het zo maar.

Dit namaak is betrekkelijk algemeen. Ze maken b.v. ook bepaalde merken camera's na in Rusland, waartij men dan de naam iets verandert en verder de zaak ongeveer imiteert. De z.g. italiaanse zwendel in Parkers b.v. was ook oorspronkelijk geïmagineerd (of U het weet of niet) in Tsjechoslowakije en wel op russische instigatie. Dat was de P. Arker. P. Arker 51. Er stond een puntje achter de P., voor de rest was het precies hetzelfde. Men heeft daarmee de schending van het fabrieksmerk in vele landen weten te ontgaan. Practisch hoofdzakelijk zwart in de handel; dus niet via firma's maar via privé personen of kleine handelaars. Maar we komen nu wel heel erg ver van ons onderwerp af.

x Ik zou nog graag Uw visie willen hebben op het volgende: We hebben - dat staat ook hier misschien zijdelings mee in verband - we hebben loon, en we hebben loon en fringe benefits, te vertalen door.....

- U zou dus kunnen zeggen: loon met suiker.

x Ja. Het is al jaren lang een strijd: Wat is voor de arbeider meer gewenst, beter voor hem, gewoon loon, waarin alles is verdisconteerd wat je hem wil geven of loon met additionele dingen als premies, e.d.?

- Dan moeten we wel die aanhangsels even definiëren. Ik vind het b.v. volkomen redelijk, dat men de arbeider een loon geeft en als toe- gift op het loon een zekere medische verzorging. Dat lijkt me redelijk.

x Dus geen geld i.p.v. medische verzorging?

- Neen, geen geld in plaats van medische verzorging. Ik zal U ook

zeggen waarom. De doorsnee-arbeider heeft een ietwat eigenaardige mentaliteit en zal dus in vele gevallen te laat een arts laten ingrijpen, wanneer hij zelf de kosten daarvan moet dragen. Een meest ideale regeling zou ongetwijfeld zijn: een klein bedrag (ik denk hier b.v. aan 50 of 75 cent voor Nederland) per bezoek aan de arts of per bezoek van de arts heffen, opdat deze additionele betaling dan een beperking betekent van het bij de arbeider evenzeer voorkomend overdrijven, omdat het toch vrij is. Maar hij heeft een zekere beperking van de kosten van de medische verzorging ongetwijfeld nodig, omdat hij anders te snel tot verwaarlozing overgaat. Dat is voor hem niet zo erg misschien, voor zijn vrouw ook nog niet, maar voor zijn kinderen lijkt het me toch enigszins critiek. Maar vele andere vrije voordelen, die men geeft (ik denk hier o.a. aan het verstrekken van maaltijden in cantines, zoals men hier en daar wel doet; ik denk verder aan vakantie-bonus in de vorm van vertoeven b.v. in een door de maatschappij geëxploiteerd vakantie-centrum, e.d.) lijkt me overdreven. Men moet de arbeider niet te veel willen verzorgen. De taak van de werkgever en dus ook van de staat met de maatschappijen om de verhouding tussen werkgever en werknemer te regelen is m.i. de volgende: Men moet zorgen, dat de arbeider zelve met een redelijk inkomen zichzelf voortdurend voor de arbeid zoveel mogelijk bekwaamheid houdt. Men moet er verder zorg voor dragen, dat zijn gezin gedekt is tegen schaden, die uit de arbeid zouden kunnen voortvloeien. Een verzekering zou ik dus ook gaarne onder de "suiker" gerekend willen zien. Daarentegen sta ik absoluut afkerig tegenover uitkeringen, die als premie worden gegeven. Een uitkering van tantième voor verantwoording dragenden - mits hun loon ook mede daarop berekend is - lijkt me volkomen redelijk. Maar het uitkeren van een kerst-bonus of -gratificatie, van een nieuwjaars-gratificatie, een paas-gratificatie, e.d., lijken mij minder gewenst. Ook lijkt het mij niet gewenst om zonder meer aan de arbeider verdisconteerd in zijn loon een vakantie-gratificatie te geven. Wel lijkt het mij normaal de doorbetaling van het loon zelve daarin te verdisconten over die tijd. Dus de vrije tijd moet normaal doorbetaald worden. Het uitkeren van een veelvoud van de oorspronkelijke week- of maandslonen echter over vakantie-perioden lijkt me uit den boze.

Wel zou men eventuele spaarregelingen daarvoor kunnen treffen, zodat de arbeider - indien hij dit wenst - door de werknemer in samenwerking b.v. met een bank de gelegenheid krijgt om per week een zeker bedrag daarvoor te reserveren, waarover dan ook normale interest wordt berekend, zegge per drie maanden. Dus niet per dag, maar per drie maanden. Na drie maanden krijgt dus het staande bedrag een interestwaarde van zeg 2 %. Dat is betrekkelijk veel en men maakt de regeling dus attractief. ( $\frac{1}{4}$  of  $\frac{1}{2}$  % zou eigenlijk het aangewezen cijfer voor dergelijke deposito's brengen.) Zien de dat de zekerheid van storting dus blijft bestaan (U kunt dat gewoon als een soort contractuele voorwaarde stellen) zou het mogelijk zijn daarover nog een zeker percentage interest uit te keren. Dan heeft de arbeider dus de keus om te nemen wat hij hebben wil of wel te sparen voor zijn vakantie. Men moet hem zelve de keus laten. Verzorging van de wieg tot het graf is m.i. het graf geworden van elke persoonlijke verantwoordelijkheid van menig een.

x Maar die vertroeteling van de arbeider heeft toch maar alleen plaats, wanneer er een hoog-conjunctuur is. Anders zullen ze toch wel een toontje lager zingen.

- Ja, dat ben ik inderdaad wel met U eens. Maar U moet één ding niet vergeten: Het doorsnee-kiezerscorps bestaat uit arbeiders. Dit betekent, dat bij het optreden van een laag-conjunctuur het kiezerscorps de regering zal forceren desondanks een groot gedeelte van deze "suiker" toch maar uit te laten keren en wel door regeringsvoorschriften.

x Hun positie gaat dan mee naar de kelder.

- Ongetwijfeld. Maar dat zou de arbeider niet besoffen. Die zegt: Wat maakt het nu uit of ik wat meer of wat minder krijg? Hij realiseert

zich niet, dat dit verschil in inkomen een zodanig groot verschil in prijzen kan maken. Hij realiseert zich niet, wat een loonronde betekenen kan voor de exploitant van een of ander bedrijf.

x En dan nog die regeling "van de wieg tot het graf," waar moet dat geld vandaan komen? Dat verslindt toch verschrikkelijke bedragen. Waar moet dat geld vandaan komen?

- Ach, kijkt U eens, ik zou zeggen, dat men hier de regering dus voor verantwoordelijkheden heeft gesteld, die zij nooit zal kunnen nakomen, omdat het huidige geslacht belast zou moeten worden voor de begunstiging van het geslacht, dat reeds oud is. Dit betekent een steeds accumulerende staatsschuld met een dus steeds groter wordend rentepercentage, dat uit het nationaal inkomen moet worden betaald en ten slotte dus een steeds sterkere devaluatie van de valuta, die dan kunstmatig misschien zelfs geschapen zal worden om daardoor een snelle aflossingsmogelijkheid te vinden van uit de vreemde fondsen, waarin men eerst heeft belegd. Dat is al eens meer voorgekomen.

x Waar gaat dat heen?

- Ik geloof, dat men op de treurmars van Chopin een liedje heeft geschreven hier in Nederland, dat het aardig omschrijft.

x U wilt dus zeggen een zeker beperkt paternalisme en dat beperken tot verzekering, eventueel ziekte, ouderdomsvoorziening, ev. spaarmogelijkheid.

- Juist. Maar de ouderdomsvoorziening b.v. zou gebonden moeten worden aan een voorziening, die geen financiële uitkering inhoudt, maar het verschaffen b.v. van voedsel en het eventueel dekken van behoefte aan onderdak door de staat maar op staatsvoorwaarden.

x Dus dan worden oude mensen tot lijfeigenen gemaakt. Ze worden in een huisje gezet met een maaltje voor en kunnen dan wachten tot ze doodgaan.

- Inderdaad. En wanneer dat dus het voorland wordt, dan komt men enerzijds aan de verantwoordelijkheid, die men ook tegenover de ouderen heeft, tegemoet, maar anderzijds stimuleert men een ieder om voor zichzelf te zorgen en voorzorgen te treffen, zodat op de oude dag dit beperkte lot althans verzacht kan worden door spaargelden, het bezit van eigen woning, e.d. Laten wij niet vergeten, dat de tendenz tot bezitsverspreiding in vele socialistische staten ertoe geleid heeft, dat men niet eens meer smeert met goede boter, maar met margarine; en dat men bij dit uitsmeren dan op de duur zoveel versmeert, dat er minder overblijft dan nodig is.

Wat bestedingsbeperking aangaat, dat is ook alweer zo'n maatregel. Dat is dus eigenlijk de maatregel, waarbij men - omdat het zo hard bergafwaarts gaat - de paarden voor de wagen laat staan, maar gelijktijdig nog twee paarden achter de wagen zet om ze tegen te houden. Dat is ook zo iets onzinrigs. Hetzelfde is het met bezitsverspreiding. Bezitsverspreiding als een sociale maatregel is uit den boze op het ogenblik, dat zij bezitsvorming afremt of voorkomt. Een bezitsverspreiding kan dus wel gesteld worden b.v. door het heffen van zeer hoge lasten bij erfenissen en overdracht daarvan. Dat is redelijk. Maar men moet anderzijds iemand in het door eigen werk en streven verdiende volledig zeker stellen. Men mag hem niet - zoals het nu al op het ogenblik gaat - straffen voor het feit, dat hij spaarzamer is geweest dan een ander.

x Zeer juist.

- Op het ogenblik dat dat gebeurt n.l.. krijgen we geen bezitsverspreiding maar bezitsvergooing. Dat is toch heel duidelijk. Dus wanneer wij op een dergelijke wijze de arbeider elke stimulans ontnemen om te sparen, wanneer we gaan zeggen: "We geven je toch wel een pensioen, kerel, geef maar alles uit," dan komt er een ogenblik, dat die arbeider zover boven zijn stand leeft, dat hij èn voor zich èn voor zijn omgeving een gevaar wordt. Een gevaar, doordat hij zeer snel een a-sociale uitweg zoekt uit

de moeilijkheden, waarin hij is gekomen. Denkt U eens aan het afbetalings-systeem wat dat niet voor moeilijkheden heeft gebracht.

x Maar ik denk hier toch ook in dit verband aan feiten, die vroeger gebeurden, dat een man 50 jaar in dienst was bij een werkgever en met zijn 50-jarig jubileum de deur uit gestuurd werd met "Je wordt bedankt; het is mooi geweest."

- Nu goed. Wanneer U dat wilt ondervangen, dan is het heel eenvoudig, indien U iedere arbeider in de gelegenheid stelt - niet dwingt, maar in de gelegenheid stelt - om een bepaald deel van zijn verdienste te beleggen in aandelen van de firma.

x Neen, a.u.b. niet.

- Waarom niet?

x Omdat dan het kunnen bestaan na zijn pensionering afhankelijk is van de financiële toestand van de firma en van de koerswaarde van de aandelen. Ik zou zeggen: Laat het hem beleggen op de een of andere manier, maar dan met een vrij redelijke zekerheid, dat hij niet meer afhankelijk is van het bedrijf.

- Ik geloof, dat het doorsnee-bedrijf grotere zekerheid geeft dan de doorsnee-staat.

x Als je gespaard hebt en je bent 65 jaar, dan is je geld niets meer waard

x Het is juist een van de principes bij de grote maatschappijen om de pensioengelden niet te beleggen in het eigen bedrijf.

x Er zijn grote firma's, die het wel doen, b.v. Ford in Amerika.

- Goed, laten we dit even buiten beschouwing laten. We gaan dus uit van een streven binnen een bepaalde firma of een bepaald bedrijf. En men heeft er ongetwijfeld ook nog wel andere redenen voor dan de onzekerheid van het eigen bedrijf. Maar laten we het nu eens zo stellen: Wanneer ik iemand de kans geef zich dus a.h.w. in te kopen in een bedrijf en aandeelhouder te worden, dan bevordert ik in de eerste plaats zijn interesse in het bedrijf. Hij krijgt dus een vergroot gevoel van verantwoording en een intenser streven naar het welzijn van het bedrijf als zodanig. Gelijktijdig is het eigen leven dus daarvan afhankelijk en staat het hem volkomen vrij om bij het uit die firma treden de aandelen dus te realiseren. Maar gaat de firma voor die tijd te gronde, dan is het redelijk, dat ook de werknemer daarin deelt.

x Dus dan wordt hij aandeelhouder in de zaak.

- Inderdaad.

x Waar blijft dan het socialisme?

- Dat is socialisme in de beste vorm. Want U moet één ding niet vergeten: dat het redelijk is, dat hij, die het geld verdient, ook op de duur daarin deelt.

x Ja, maar U maakt een bezitter van de arbeider.

- Inderdaad.

x Dat is de bezittende klasse volgens de socialistische wet.

- Neen, in feite is de socialistische wet precies omgekeerd.

Ze maakt van de bezitter een arbeider en van de staat de enige bezitter. Terwijl mijn systeem - het is niet mijn systeem natuurlijk, maar het systeem, dat ik hier naar voren breng - daarentegen erop gericht is om van iedereen in zekere mate een kapitalist te maken. En wel om de dood-eenvoudige reden, dat de kapitalist - waar hij bezit heeft te verdedigen - ongetwijfeld zijn beste krachten daaraan zal geven; en dan in de wijze, waarop dit bezit zich vermeerdert, zijn waarde wijzigt, e.d., stimulansen zal gewinnen voor zichzelf, die de arbeidsvreugde, de arbeidsintensiteit zeer ten goede zullen komen; die bovendien de trouw aan de bepaalde groeperingen in de arbeid, bepaalde firma's, e.d., zeer ten goede komen. En dan kan nog altijd voor te kleine firma's, die niet in staat zijn op een dergelijke wijze werkzaam te zijn, een gemeenschappelijk aandelenfonds worden geschapen, waarin zij a.h.w. voor hun werknemers

een gezamenlijke emissie doen, gedekt dus door de gezamenlijke bedrijven, en hen laten delen in de winst van die gezamenlijke bedrijven in verhouding van de aandelen, die zij hebben afgenomen uit het fonds. Er zijn dus mogelijkheden te over. Maar foutief is het te allen tijde om iemand zijn zorgen te ontnemen.

x U stelt hem direct gedeeltelijk onder curatele.

- Ach, die curatele is nog het ergste niet. Maar luistert U nu eens even. Wanneer U iemand belemmert om te lopen, doordat U overal, waar hij zou willen of zou moeten lopen, hem een wagentje geeft, wat krijgt U dan? Een invalide. Wat is zorg, wat is verantwoording in het leven? Het is a.h.w. datgene, waardoor je geestelijk bewustzijn gewint, waardoor je houding gewint in het leven, waardoor je een doel krijgt in het leven en inzicht in je eigen bestaan. Verzorg iemand van de wieg tot het graf en je ontnemt hem juist deze belangrijke impulsen, waardoor je een ledig wezen krijgt, dat de zin van eigen bestaan niet begrijpt, de inhoud van eigen maatschappij niet kan overzien en daardoor voortdurend in conflict komt met die maatschappij en met zichzelf en zo in plaats van de zorgen iets veel ergers krijgt, de spleen, die ten slotte ontaardt in een verzet tegen de maatschappij, die juist deze zorgen voor hem opheft. Ik ben misschien van uit socialistisch standpunt tamelijk radicaal. Ik kan er niet veel aan doen. Ik heb n.l. de grote fout gemaakt om indertijd eens - het is al een tijdje geleden, hoor - bij de Morgenrood-beweging te zijn.

x Was dat niet de S.D.A.P. ?

- Dat was eigenlijk nog een voorloper daarvan. We waren toen de atheïstische rode socialen, die overal verdreven moesten worden.

x De taaië, rode rakkers.

- Ja, taai waren we, want wij hadden een doel in ons leven. Als je dan tegenwoordig die maatschappij ziet, dan vraag je je af, of het wel goed was, dat je voor haar hebt gevochten. Niet omdat het ideaal op zichzelf fout is, maar omdat de wijze, waarop men het verwerkelijkt heeft, evenzeer vloekt met de gedachte van degenen, die ermee begonnen zijn, als het Christendom van heden vloekt met de ideeën van Christus, zoals hij ze op aarde heeft geleerd.

x Ik ben het volkomen met U eens.

- We stuiten hier dus op een heel eigenaardige situatie. Maar laten we verder gaan, anders krijg ik dadelijk nog protest, dat het te laat wordt.

x Mag ik iets vragen? U hebt aangehaald, dat de groepen (de patroonsgroepen dan) zich aaneen sluiten om de prijzen vast te stellen in een kartel. Hoe staat U hier tegenover? Is dat juist?

- Ik acht elke kartelvorming uit den boze en wel om de volgende redenen: De prijs op de markt moet niet bepaald worden door de eisen van de producenten, maar door de mogelijkheid van de producent om met behoud van een redelijk winst-percentages aan de eisen van de koper, de verbruiker tegemoet te komen. Op het ogenblik dat kartelvorming plaatsvindt, zal het prijspeil worden aangepast aan de winstmogelijkheid van de minst rendabele producent. Het houdt dus in, dat de prijsafspraken in feite neerkomt op een in stand houden van productie-methoden, die te duur zijn voor het product. Het betekent, dat de lasten van verkeerde organisatie, inrichting en verouderd materiaal der fabrieken moeten worden betaald door de verbruikers, zonder dat zij enige invloed kunnen hebben op wijziging van deze politiek binnen de fabrieken. Het houdt bovendien in, dat bij de vaststelling der prijzen geen enkele stimulans meer zal bestaan bij het publiek bij het kiezen van het ene product of het andere, zij het dan door suggestieve reclame, die zeer grote kapitalen verslindt en daardoor ongetwijfeld de prijzen nog verder opjaagt dan al mogelijk is. Waar echter degenen, die de meest rendabele exploitatie hebben, de meeste kosten zullen kunnen maken ter verbreiding van hun product, komt het

in feite erop neer, dat elke kartelvorming betekent: een uitschakeling van de kleine ondernemer ten bate van de grote ondernemer, die op de duur daardoor een monopolie-positie verwerft. Elke monopolie-positie zonder mogelijkheid van concurrentie is uit den boze, ook wanneer zij door de staat voor zich wordt opgeëist, zoals b.v. Post, Telegraaf en Telefoon, Spoorwegen, e.d. Want hierdoor wordt in de hand gewerkt een papieren organisatie, die niet met de reële omstandigheden en mogelijkheden rekening houdt en dus voortdurend de lasten van eigen onbekwaamheid of verkeerd inzicht kan afschuiven op anderen. Anderen, die geen deel hebben in de politiek van een dergelijke monopoliën voerende maatschappij of staatsinrichting. In feite leidt dit tot een - ik zou haast zeggen in een term van na de vorige wereldoorlog - een O.W.erachtig optreden van dergelijke maatschappijen, die zeer luidruchtig hun eigen verdiensten verkondigen, terwijl zij in feite in vele opzichten falen.

x Is dat hier verboden in Nederland, dat vormen van een kartel?

- Kartelvormingen zijn ook in Nederland - officieel althans - verboden. Er bestaan wettelijke beperkingen daarvoor, die m.i. niet ver genoeg gaan. In de praktijk komt het hier op neer, dat terwijl enerzijds de vrije kartelvorming verboden is door het stichten van de verschillende bedrijfsschappen, de kartelvorming door de staat zelve enigszins geleid in de hand wordt gewerkt. Het uitschakelen van concurrentie op de markt, zolang de valuta nog een waarde heeft, betekent gelijktijdig de verbruiker overleveren aan de eisen van de producent, die geneigd zal zijn zijn eisen steeds hoger te stellen. Om U een voorbeeld te geven: Op het ogenblik acht men een bedrijf al niet meer rendabel, wanneer de winsten daarvan zo groot zijn als die van een rendabel bedrijf vóór de laatste wereldoorlog. De eigenaardige hoog-conjunctuur en monopolie-positie, door sommigen verworven, heeft er dus toe geleid, dat men op het ogenblik een interest over het nominaal aandelenkapitaal van 12 tot 20 % normaal acht, terwijl vroeger uitkeringen in die grootte alleen plaatsvonden bij zeer oude maatschappijen, die grotendeels nog in familie-handen waren.

x Slaat U het niet een beetje te hoog aan?

- De uitkering over nominaal?

x 12 à 20 % zegt U.

- Op nominaal heb ik gezegd. Ja, ik wil zelfs verder gaan. Er is een....ja, hoe heet die firma nu? Ik meen mij te herinneren, dat het vorige jaar (een jaar, dat niet voor iedereen even goed was) een der firma's uitkeringen heeft gedaan - ten dele in contanten, ten dele in aandelen, ten dele in voorkoersbewijzen van een hernieuwde emissie - die voor een aandeelhouder van een kapitaalsdeel nominaal groot f 1000.-- ongeveer kwamen op een voordeel van een f 345.--; dat is  $34\frac{1}{2}$  %. Dit wordt veelal bemanteld. Maar U kunt het toch zelf nagaan. Wanneer men bereid is om - laten we zeggen - 700 % te betalen voor sommige aandelen, betekent dit, dat de nominale verrenting daarvan moet liggen rond de 26 à 28 % gezien de geldende rentevoet.

x Dat is wel zo, maar hoeveel mensen zijn er, die ze nog nominaal hebben?

- Daar gaat het niet om. Dat in de handel dit dus verdiend is, is een handelsverdiensite, die niet in verband staat met de eigenlijke waarde en ontwikkeling van het bedrijf. Er zijn hier ook aandelen, die aanmerkelijk te hoog zijn gewaardeerd. Er zijn b.v. op het ogenblik aandelen, die genoteerd staan van 220 tot 240, die in feite geschat naar de materiaalswaarde plus de opdrachten-portefeuille nog geen waarde hebben van 120, maar die door uitkeringen kunstmatig hoog zijn gehouden. Maar die uitkering en de daarvan resulterende koers in de beurshandel reflecteert helemaal niet het werkelijke beeld van de firma, die er achter staat. De werkelijke waarde van het productie-apparaat, van de bezittingen, de waarde ook van de naam, het handelsmerk, de reserves, enz. En wanneer we nu eens eventjes zo vrij zijn om na te gaan, dat er dus firma's kunnen zijn,

die nominaal op hun kapitaal kunnen uitkeren 20 % (ik wil het niet te veel maken) bij een aandelenkapitaal van 5.000.000, dan keren ze dus 1.000.000 aan interest uit. Dan reserveren ze nog 2.000.000. Wat is dat eigenlijk? Maar dat vindt men normaal. Als men geen 2.000.000 kan reserveren maar slechts 1.000.000, dan spreekt men in de raad van commissarissen al over een enigszins precare toestand, waarbij wij "ten koste van onze reservering" dus een verhoogde uitkering aan onze aandeelhouders doen (agio). Dat is niet redelijk, hè. Neen, deze toestand, deze situatie is niet zuiver. Nu ja, let U maar eens op de Down Jones in de komende 7 maanden. Dan zult U nog wel een paar heel eigenaardige kwispels zien in de koers.

x De laatste tien jaar spreekt men steeds over hoog-conjunctuur. Is dat nu fictief of is dat inderdaad het geval geweest, dat er een hoog-conjunctuur bestaan heeft? Of is dit misschien enigszins buiten het onderwerp?

- Neen, het is niet zo ver buiten het onderwerp, dat ik het niet wil aansnijden. Ten slotte gaat het ons hier om de sociale en economische structuur van de wereld, nietwaar? Dat is de grondslag en ook de geestelijke achtergrond.

Kijkt U eens, er bestond een feitelijke hoog-conjunctuur, zolang een voortdurende oorlogsproductie ongeveer 30 % van de arbeidskracht en ongeveer 45 % der beschikbare ruwe stoffen - hetzij voor voorraadvorming hetzij voor onmiddellijke verwerking - in beslag nam. Dat betekent dus, dat de hoog-conjunctuur in zoverre niet fictief was, dat er een overbelasting van de arbeidsmarkt was, een voortdurende volle bezetting van de bedrijfscapaciteit van vele bedrijven en dat er veel geld in circulatie was. Waar echter een groot gedeelte van deze goederen door de staten werd besteed voor niet-productieve doeleinden, terwijl ook geen werkelijke zits- of kapitaalsvorming door de staat daaruit plaatsvond is hier in feite sprake van een hoog-conjunctuur, die volkomen geëgaliseerd wordt (dus tot een normale situatie wordt teruggebracht) door de overbesteding van de staat. Op het ogenblik echter, dat de defensie niet meer in staat is voortdurend verder te gaan in het verschaffen van opdrachten groter dan hun eigen behoefte (hetzij als gevolg van voorraadvorming, hetzij door verandering b.v. in de soort bewapening) zien wij dus een terugvallen van deze hoog-conjunctuur in het bedrijfsleven en daarbij een voortgaan van de staatsbesteding (zij het nu in een andere vorm en richting) evenmin op een rendabele of kapitaalvormende wijze. Dan verarmt dus het volk, vermindert het volksinkomen in overeenstemming met de overbesteding van de staat voor deze doeleinden en dan krijgen we dus te maken met wat men noemt een laag-conjunctuur, waar de gebruiksmarkt daardoor zo zwaar wordt getroffen, dat de bestedingsvermindering van de particulier een directe aantasting is van de levensmogelijkheid van het bedrijfsleven.

x Dat geldt dus in de algemene wereldsituatie. Maar voor ons eigen land nu b.v., ligt dat daar anders?

- Nu, voor Uw eigen land ligt dit niet veel anders. Om eens een paar feiten te noemen: In de afgelopen jaren zijn bijna 4 milliard (geen millioen maar milliard) van gelden van het nederlands volksinkomen, vermeerderd met eventuele geldonttrekking door middel van emissies, uitgegeven aan niet feitelijk rendabele bestedingen door de nederlandse staat. Hieronder zijn o.a. te noemen: in de eerste plaats vele niet juist geplaatste defensie uitgaven; pogingen om eigen aanzien hoog te houden t.o.v. buitenwereld op een voor dit land onredelijke wijze, vaak met een overbesteding; verder door de bouw van regeringslokaliteiten, kantoren, e.d. op een te weelderige wijze, waardoor in feite per kubieke inhoud slechts 2 arbeiders of ambtenaren werkzaam zijn, waar in feite volgens de normale kantoornormen er 12 rustig hun werk hadden kunnen vinden. Ja, gaat U het maar even na. U kunt wel eens proberen dit even na te

gaan. Dan is verder overbesteed door gemeenten bij aanbouw (U kunt er in Den Haag van meespreken) van allerhand bureaux, stadhuisen, e.d. op een wijze, die niet in overeenstemming is met de werkelijke behoefte, noch met de werkelijke draagkracht van de gemeente in kwestie. Dan kan verder worden gesproken over grote verspilling bij het installeren van scholen en een wegwerpen van geld aan z.g. tijdelijke gebouwen, waar men met weinig kosten meer permanente gebouwen had kunnen neerzetten. Ik spreek dan nog niet over de kosten in de laatste 5 jaren van door regerings- en gemeente-instanties gemaakte ontwerpen, die nooit uitgevoerd werden of uitgevoerd zullen worden, waarvan bij sommige alleen de voorbereidings- en de studie-kosten ongeveer een ton waren. Ik spreek dan verder ook nog niet over de nutteloze reizen door vele ministers, burgemeesters, raads- en gemeenteraadsleden naar verschillende landen gemaakt, waarbij ten laste van de gemeenschap de bestedingen toch ook in 5 jaar nog enkele miljoenen bedragen. Dan wil ik ook nog verder niet spreken over de overbesteding voor prestige-kwesties, die geleid hebben o.a. tot zeer ruime subsidies voor sommige festivals e.d., die noch in feitelijke kunst- waarde noch in toeristische attractiviteit ooit hun geld hebben opgebracht. Dan wil ik nog verder niet spreken over de onjuiste en ondoelmatige aanleg van sommige wegen. De wijze, waarop men verder geëxperimenteerd heeft (op volkomen nutteloze manier overigens) met bouwmethoden en met het stichten van fabrieken ter bevordering van bouwmethoden en het scheppen van bouwelementen, die ook miljoenen en miljoenen van het volksinkomen hebben verslonden. Wanneer het nederlandse volk dat alles dus in de afgelopen jaren heeft kunnen betalen, dan mag er in die afgelopen jaren heus wel over een hoog-conjunctuur gesproken worden. Maar wanneer men op het ogenblik juist deze bestedingen niet aanmerkelijk beperkt, dan zal er sprake zijn niet alleen van een laag-conjunctuur in de komende tijd, maar van een regelrechte crisis, die zulk een omvang aanneemt, dat de vorige crisis-toestand daarbij nog een betrekkelijk kinderachtig gebeuren was.

x Leve het communisme!

- Neen, niet leve het communisme.

x Maar dat komt eruit voort.

- Ongetwijfeld bij de lagere standen. Maar wat op het ogenblik (U staat mij toe om de opmerking te maken - ik wil hier helemaal niet over politiek praten) gedaan wordt door de socialistische regering van Nederland in samenwerking eigenaardig genoeg met de katholieke partijen, is in feite niets meer of minder geweest dan een vreedzame voorbereiding van Nederland voor een algeheel staats-communisme. Men ziet het over het algemeen niet door de geleidelijkheid, waarmee de maatregelen worden getroffen. Maar wanneer U nagaat, hoe de zeggenschap van regering en regeringsinstanties in alle particuliere bedrijven, ja, in het persoonlijk leven van de burgers is toegenomen, dan zult U mij toegeven, dat ook zonder terreur-methoden hier een aardige benadering van het marxistische ideaal bereikt werd.

x Ja, staats-socialisme.

- Staats-socialisme en -communisme, mijn waarde vriend, zijn woorden voor hetzelfde. Hoogstens dat er andere voorlieden zitten, die de werkelijke baten daar nog van genieten, maar dat is het enige verschil.

x Mag ik nog even terugkomen op hetgeen U zo even gezegd hebt, n.l. dat als de staat zich terugtrekt uit het fabriceren van oorlogstuig, dat dat dan een kolossale terugslag heeft op de arbeid in het totaal. Dat op zichzelf is a.h.w. een vloek. Dus als er niet gewerkt kan worden voor de oorlog, dan krijg je een malaise?

- Inderdaad. Ik wil het U ook wel duidelijk maken. Laten we nu eens aannemen, dat in Nederland voor oorlogsproductie zo ongeveer 100.000 arbeiders aan het werk zijn. Dat is niet zo gek veel. Dan houdt dit in, dat die 100.000 arbeiders ook nog werkzaam zijn in een stuk of tien,



twalf bedrijven. Vele van die bedrijven kunnen hun normale productie doorvoeren, dank zij de steun, die zij door regeeringsopdrachten krijgen. Dat wil zeggen, dat wanneer die 100.000 arbeiders dus dit werk niet meer zouden hebben, zij niet alleen als werklozen op straat zullen staan met een op zijn minst genomen zeer verminderd inkomen, maar dat daarnaast vele bedrijven noodlijdend zouden worden en ófwel tot verminderde beloning van prestatie dan wel tot ontslag van arbeiders zouden moeten overgaan. Dat zou inhouden, dat dan in Nederland ± 400.000 personen dus niet meer in staat zouden zijn hun inkopen op normale wijze te doen. Dit betekent een beperking van de koopkracht zo groot, dat vele der zwakkere bedrijven daar onmiddellijk onder zouden lijden en op hun beurt ontslag zouden moeten verlenen aan enkelen van hun overbodige arbeiders. Gelijkzeitig betekent dit, dat in de middenstand vooral de zwakkeren door gebrek aan klandizie en vermindering van hun winst dus niet meer in staat zullen zijn om hun bedrijf te handhaven. Ziet U, wat er gebeurd? Het is net een blokkendoos. Men heeft een toren van Babel gebouwd. Haal van onderen één blokje weg en het hele zaakje valt. De enige oplossing zou zijn: het langzaam omschakelen van fabrieken, die op het ogenblik nog grotendeels werken voor oorlogsproductie op vredesproductie; en wel op zulke producten, als door de markt zowel in het eigen als in het buitenland afgenomen kunnen worden. Een dergelijke omschakeling zou m.i. ongeveer 10 tot 15 jaar vergen.

x Nu meen ik toch, dat Nederland wat dat betreft niet het enige land is.

- Wat betreft de verhoudingen is Nederland nog betrekkelijk gelukkig af.

x Ja, want in Amerika is het werken voor de staat enorm.

- Het terugtrekken van de federale belangen, dus de gelden door de federalen - hetzij in de vorm van opdrachten of in de vorm van ondersteuning - gegeven aan de industrie juist vanwege bewapening en verdediging, e.d., zou op dit ogenblik waarschijnlijk bedragen (laten we het maar in milliarden zeggen, dat is eenvoudiger) ongeveer 87 à 97 milliard. Dat houdt dus tevens ook in de uitkeringen gedaan áán of het deelnemen van de staat in bepaalde industrieën om deze a.h.w. in staat te stellen voor een eventuele oorlogstoestand zichzelf te handhaven. Men is met deze uitkering begonnen indertijd, in het begin van de oorlog in 1943 en heeft dit ook voortgezet na de oorlog. Het was Truman, die daar nogal royaal mee was. En U begrijpt, wanneer een dergelijk kapitaal onttrokken wordt, dat in feite bijna een jaarincome van het totale volk wegvalt. Dat zou inhouden, dat de consumptie, zoals ze op het ogenblik bestaat, terug zou vallen tot ongeveer één derde, redelijk gerekend. En dat terugvallen tot één derde zou een grote crisis betekenen, ook in vele vredesindustrieën, die nu eenmaal op een massale afzet gebaseerd zijn. Dus ook daar geldt precies hetzelfde. Men heeft jammer genoeg na de oorlog de maatschappij over het algemeen opgebouwd op basis van de oorlogsproductie i.p.v. deze eerst om te schakelen op vredesproductie.

Hebben we nog meer punten? Dan zijn we dus klaar met de zaak. Dan kan ik alleen maar zeggen, dat ik ook over andere sociologische en economische aspecten een volgende maal nog zou willen spreken. En wanneer U dus dit op prijs heeft gesteld, dan kunnen we ook nog eens op een paar andere aspecten ingaan. Het eerste deel van de avond is natuurlijk weer bestemd voor een lezinkje, waarin ik vluchtig de voornaamste punten even voor U noem en even de onderlinge verhouding probeer te stipuleren. Maar dan krijgt U dat weer in overeenstemming met de geestelijke tendenzen. Daar moet U rekening mee houden. En wanneer U daarna nog andere sociale problemen hebt opgediept, zal het me een waar genoegen zijn om die dan ook met U te bespreken.

.....